

મી મરાઠી! મી ગુજરાતી!

સ્મિતા ભાગવત

મરાઠી આગ્રહી તાઠપણ ટોચલા, કી 'આમ્હી ગુજરાતી' અશી,
તર ગુજરાતી તડજોડ અવાસ્તવ વા નકોશી વાટલી કી 'આમ્હી મરાઠી'
અશી સુખ્યાત કરુન મી ત્યા ત્યા સમાજાચે ગુણ ગાતે.
કથી મી મરાઠી અસતે, તર કથી ગુજરાતી!

શે જારી! જવળચ્યા આસનાવરીલ વ્યક્તીપણસૂન સીમેજવળચ્યા દેશાપર્યતચે સારે શેજારી! યા સંકલ્પનેચો ત્રિજ્યા ભવિષ્યાત જવળચ્યા ગ્રહાપર્યત વિસ્તારિત હોણ્યાચી શક્યતા! અક્ષાંશ-રેખાંસાચે આકડે, ભૂગોળાત પ્રદેશાચી ઓલ્લબ દેતાત. પણ વાસ્તવિક પરિચય દેતો ત્યા પ્રદેશાચા ઇતિહાસ! ઇતિહાસ જતન કરણારી વા સ્વાર્થીસાઠી ઇતિહાસ રાબવણારી પ્રજા! વર્તમાન પ્રજેચે દૈનંદિન જીવન, ઉજ્જ્વલ ભવિષ્ય ઘડવણ્યાચી ક્ષમતા નિઃઇચ્છા, હીચ પ્રદેશાચી ખરી ઓલ્લબ, અસે મળા વાટતે. શેકડો વર્ષાપૂર્વી આપલ્યા સંતાંની વિશ્વ-બંધુત્વાચી ભાવના પેરલી. કવીની વિશ્વાચે અંગણ અંદણ મિલાલ્યાચા વિચાર શબ્દબદ્ધ કરત તી રૂજવલી. તે દ્રષ્ટેણ આજ ગ્રલોબલ વિલેજેચ્યા રૂપાત સાકાર જાલે આહे. કાલ-પરવા અનેત વાટણારી અંતરે આજ સહજ નિવાંચાર ઓલાંડલી જાત આહેત. પ્રાદેશિક માનસિકતેત બદલ હોતો આહે. હે સ્વાભાવિક આહે, તસે સ્વાગતાહ્યી! શેજાન્યાચા તુલનાત્મક તરસ્થ અભ્યાસ હા ચાંગળે આત્મસાત કરણ્યાસ પ્રેરણ દેઊ શકતો. પરિણામી જીવનાચા પોત તલમ નિ સમૃદ્ધ હોऊ શકતો; હી શક્યતા મળા લોભસ વાટતે.

'ગુજરાતેલ મહારાષ્ટ્ર' અસા પરિચય લાભલેલ્યા સથાજીનગરી – બડોદ્યાત મી જન્મલે. મરાઠી માધ્યમાચ્યા ઉત્તમ શાલેત શિકલે. જન્મદાતે સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ કાઠાત વડિલાંની

ગાંધીજીંચ્યા 'નવજીવન' યા નિયતકાલિકાત, ગુજરાતીત ખૂપ લેખન કેલે. તરી જીવનાચ્યા પહિલ્યા દોન દશકાંત યા ભાષેવિષયી આકસ અસલ્યાને મી ગુજરાતી શિકણે ટાઠલે. ત્યા કાઢી બહુતેક ગુજરાતી બડોદેકરાંના મરાઠી ભાષા અવગત હોતી. સારે માઇયાશી મરાઠીત બોલત. માઇયા મરાઠી બાળેદારણાસ હા ત્યાંચા પોચટપણ વાટે. તે માઇયા બાલિશાતેચા આદર કરણે હોતે, હે સમજૂન ધેણ્યાસ મી ફાર કાઢ ઘેતલા.

લનગાઠ બાંધૂન મી અહમદાબાદલા ગેલે નસતે, તર મળા હે કલલે નસતેહી! કદાચિત શેવટપર્યત મી યા ગૃહીતકાવર જાગલે અસતે. અહમદાબાદેત, જુજબી ગુજરાતી શિકણ્યાચી ગર્જ નિર્માણ ઝાલી. આમચે ઘર હોતે ત્યા સોસાયટીત સ્વ. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી, નગીનદાસ પારેખ, રમણલાલ સોની યા નામવંત ગુજરાતી લેખકાંચે વાસ્તવ્ય અસણે હા માઝા ભાગ્યયોગ! તે સારે સ્વાતંત્ર્યસેનાની નિમાની માઝે કંઈલ વ સારસેહી! યા દોંઘાંચે તે મિત્ર! માઝે માહેર ઠરાવેત અસે! ત્યાંચે આંતરભારતી વિચાર માઇયા મનાત અનાયાસ રૂજલે. ગુજરાતી અભિજાત સાહિત્યાશી પરિચય ઝાલા. પુછે કોણતાહી અભિનિવેશ ન બાઠગતા તે સારે માઝે સાહિત્યગુરુ બનલે. મી 'મલ તે દત્તગુરુ દિસલે,' મ્હણાવે, અસે! ત્યાંચ્યા પ્રેરણેને મી ગુજરાતીત લિહૂ લાગલે. આયુષ્યાચી પહિલી ચાઢીસ વર્ષે માઝે વાસ્તવ્ય ગુજરાતેત! ગુજરાતી પ્રજેચા ચાંગુલપણ મી બઘત, અનુભવત હોતે.

तरी महाराष्ट्रास देत होते, तो आदर मी गुजरातीस देत नव्हते. नवऱ्याच्या बदलीमुळे मी महाराष्ट्रात गेले. खन्या अर्थनि महाराष्ट्रदर्शन झाले. म्हणून वडील नि काकाच्या मित्रवरुठास मी मराठी समाज समजत होते, हा साक्षात्कार झाला. मग प्रतिक्षिप्त क्रियेगत तुलना सुरु झाली. पुढे देशविदेशात वावरताना, ती चालूच राहिली.

'सखें शेजारी' या विशेषांकासाठी लिहिण्याच्या निर्मितीने माझे मराठीपण तपासताना, एक पैलू अचानक नजरेत भरला. गुजराती, मराठी, हिंदी व इंग्रजी या चार भाषांत मी अभिव्यक्त होते. आंतरभारती तत्त्व आत्मसात केल्याचा हा परिणाम आहे, असेही समजते. पण मराठी व गुजराती समाजात वावरतानाच माझ्या मनात आपुलकी असते, हे मला जाणवले. मराठी आग्रही ताठपणा टोचला, की 'आम्ही गुजराती' अशी, तर गुजराती तडजोड अवास्तव वा नकोशी वाटली की 'आम्ही मराठी' अशी सुवावत करून मी त्या त्या समाजाचे गुण गते. कधी मी मराठी असते, तर कधी गुजराती! जन्मदत्त मराठीपणाचे कंगोरे गुजरातेत नवकी बोधट झाले. गुजराती मातीच्या सुंगधाने मराठी बाणेदारपणावर (की तिरस्टपणावर?) चरा उमटला; तरी तो प्रसंगी डोके वर काढतोच. म्हणून शेजाऱ्यातील साधार्थ नि फरक यांचा तौलनिक तटस्थ विचार करताना, भल्या आपसूक माझ्या मराठी-गुजरातीपणाचाही शोध लागला.

इतर शेजाऱ्यांहून महाराष्ट्राचे गुजरात व कर्नाटकशी अधिक जवळचे गाते आहे, आसे 'मी समजते. पूर्वी भुंई इलाभ्यात गुजरात, महाराष्ट्र व कर्नाटकाचा समावेश होता. पुढे भाषावार प्रांतरचना झाली, तरी गुजरात आणि महाराष्ट्र यांचे द्विभाषिक राज्य होते. उभय भाषाकाना ते पसंत पडले नाही. त्यांनी विरोध, ऑदोलने केली. परिणामी १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र व महागुजरात या दोन राज्यांची निर्मिती झाली. दोन भावांनी वेगळी चूल मांडण्याजोगी ही घटना! कोणताही संबंध निखल प्रेम वा निखल तिरस्काराचा नसतो. सर्व संबंधांत भावानांची सरगिसठ असते, असा मानसशाश्वत निर्वाचा आहे. शेजारी व भावडे यास अपवाद नाहीत. शेजाऱ्यांत समान वातावरणाचे तर भावांत वारसागत साम्या. त्याच वेळी फरकही असतो. इतकेच नव्हे, तर साम्यात फरक असतो नि फरकात साम्या!

तुलनेचा श्रीगणेशा 'आशी पोटोबा', 'या तत्त्वावर केला, तर हे शेजारी खवय्ये असल्याचे जाणवते. इतर प्रदेशांत पराठा वा पोळीचा तुकडा करायला, फाडल्यागत दोन हात वापरतात. पण हे शेजारी उजवा हातच खरकटा करतात. दोन्ही खवैय्यांच्या परंतीत मात्र खूप फरक! बहुतेक मराठी स्वयंपाकात नारळ वा शेंगदाणे अग्रभागी! गुजराती पदार्थात दोन्हीचा अभाव! शेंगदाण्याचे तेल व तूप सढळ हाताने वापरत असून! दोन्ही शेजारी पुण्योर्धीने होळी साजरी करतात; पण गुजरातेत तुरीच्या डाळीचे खूप पुरण भरलेल्या

जाड पोळीत बोटाने खव्यांने खरून त्यात तूप ओतून ओरपण्याचा रिवाज; तर मराठी पुरण हरभन्याच्या डाळीचे! काहीसे कोरडे! पोळी तलम नि पातळ! साध्या पोळीत विरुद्ध प्रकार! घडीची पोळी दलदार, तर त्यांचा फुलका काठोकाठ फुगलेला, मुलाथम नि पातळ! तलणीच्या पदार्थास ते सरसकट फरसाण म्हणणार, तर आपण फक्त शेवं-चिवडुऱ्याच्या मिश्रणास!

जे खाद्यपदार्थाचे तेच काही शब्दांचे! वानगीदाखल 'पत्र' शब्द उभयभाषेताला! पण मराठीत 'ते' ठरणारे पत्र गुजरातीत पुर्लिंगी! 'कौतुक' शब्द दोन्ही भाषांत! पण आपल्या कौतुकास आपुलकीचा सुंगध! एव्ही विशेष नोंद घेतली जात नाही असे चांगले काम आपल्या व्यक्तीने केले तर स्वजन करतात ते कौतुक! गुजरातीत हा शब्द किमया या अर्थने वापरला जातो. ते कौतुक केवळ निसर्गाचे करतात. आपण फारकत या काढीमोड या अर्थने वापरतो तो 'धर्टफोट' शब्द, ते रहस्याची उकल होते, तेव्हा वापरतात. पुढे जाऊन, घट म्हणजे देह नि स्फोट म्हणजे फोडून बाहेर येणे, असा अर्थ लावून तो मरणप्रक्रियेशी जोडतात. दोन्ही शेजाऱ्यांच्या भाषा संस्कृत कुलोत्पन्न! पण त्यांची लिपी वेगळी! सुलभीकरण वा समानतेसाठी हिंदी-मराठीप्रमाणे देवनागरीचा वापर करावा, हा विचार गुजरातेत वारंवार सादर झाला नि बहुमताने फेटाळला गेला. सुलभीकरणास महत्त्व देऊन मराठी भाषा संस्कृतभाषेषासून थोडी दूर गेली. त्यात भवित प्रीति वारंवार शब्द, भक्ती, प्रीती असे दीर्घांना बनले. अनौपचारिकतेस प्राधान्य दिल्याने, गेले, आले, म्हटले, केले... वारंवार मात्रेजाणी अनुस्वार आला. सुलभीकरणाच्या सोसात काहींनी अनुस्वारासाठी फाटा दिला. म्हणून मजेशीर विनोद जन्मला. उदा. अमेरिकेत 'गायीचे' दूध पितात, हे वाक्य सुलभ होत 'गायीच' नि अतिरेकी सुलभ होत 'गायीच' दूध पितात, झाले. म्हणून 'गायीचं दूध काढून तिलाच का पाजाव?' हा वा 'गायीच दूध पितात तर माणसं काय गोमूत्र पितात?' असा गमतीशीर प्रश्न जन्मला. गुजरातीत सुलभीकरण न झाल्याने, संस्कृत भाषेत शेवटचे अक्षर न्हव्य असणारे शब्द तसेच राहिले.

मानसिकतेत-स्वभावात निसर्गाचा बाटा मोठा! महाराष्ट्र खडकाळा! म्हणून मराठी माणूस राकट, कण्यार, नि कष्टाळू! झानेशारी भावडे, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम... संतांची मादियाची आपल्या मर्मबंधातील ठेव! 'महाराष्ट्रीत' संघात्री व नैसर्गिक कडे-कपारीवरील प्रेम आणि आपले अनोखेपण शब्दांकित झाले आहे. निसर्गाचा फायदा घेणारे शिवाजी महाराज, त्यांचा गनिमीकावा नि स्वातंत्र्याची संकल्पना महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यांत पोहोचवण्याचा वसा घेऊन परित्राजक बनलेले समर्थ रामदास आपले मानबिंदू! स्वराज्य हा जन्मसिद्ध हवक असल्याचा विचार ठसवणारे ठिळक आपल्यालेखी 'लोकमान्य'! राजकारणाहून समाजकारण श्रेष्ठ ठरवणारे आगरकरही आपल्याला प्रिय! महात्मा फुले, महर्षी कवे, बाबसाहेब आंबेडकर... यांनी महाराष्ट्र पावन केला, असे आपल्याला वाटते. बहिणाबाई, आनंदीबाई जोशी

अशा कित्येक दिग्गज स्थियांनी या मातीस सुगंध प्रदान केला! बहुरत्ना वसुंधरा हे तत्त्व या भूमीत सतत निनाढले. आजही डॉ. प्रकाश-मंदा आमटे, डॉ. अभय-राणी बंग, डॉ. अहंकारी, महाराष्ट्रात जन्मून मराठी मानसिकतेचा डिंडिम कॅनडा-अमेरिकेत पोहोचवणारे डॉ. जगन्नाथ बाणी, डॉ. महिबार, डॉ. लाभसेटवर, श्री. सुनील देशमुख... वैरे मंडळी सेवापरंपरा पुढे नेत आहेत. गुरुनाथ देशपांडे, सुहास भाले, पेट्रोलियम उद्योगातील अग्रगण्य डॉ. सदानंद जोशी, कॅलिफोर्नियास कोकण बनवणे वाहाटेके अनेक बुद्धिप्रभाष्यवादी, प्रभूतीनी प्रगतीच्या वाटा खुंदळत, महाराष्ट्राच्या विद्याप्रेमी परंपरेची मशाल प्रचलित ठेवली. शेजाप्याच्या गुणांचा गुजराती प्रजांडी रास्त अभिमान बाळाते.

शेजारी असून, नैसर्गिक बाबतीत गुजरात विलक्षण भिन्न! दैनंदिन जीवन कमी कठुंधे! कदाचित म्हणून हा शेजारी 'छेलछबिला', 'लहरी लाला'! महाराष्ट्रातीत महाराष्ट्राचे आगळेपण शब्दाकिंत झाले, तसेच 'गरवी (सुसंस्कृत) गुजरातचे' अनोखेपण काव्यात विशद झाले आहे. 'लीलुडी धरतीने आछा रे डुंगरा, हरीयाळी रुपाळी तेनी रे वसुंधरा' या शब्दांत गुजरातच्या तुरळक डोंगरांचा व हिरव्याकंच सपाट भूमीचा कौतुकाने उल्लेख होतो. गुजरातेत तेराव्या शतकापासून यवन आक्रमणास विरोध करण्यान्यांचा — अजित राणी भीमसेन, आपल्या धनाजी-संताजीच्या तोलाचे समर्पित चारण, सिद्धराज जयसिंग वैरैंचा — गौरवप्रद इतिहास आहे. या भूमीने देशाला अहिसेचा जागर करणारा राष्ट्रपिता आणि संस्थाने खालसा करण्याची स्वप्नवत किमया लोलया पार पाडणारा लोहपुरुष दिला.

पाकिस्तानच्या राष्ट्रपित्याचीही ही जन्मभूमी! गुणा पूजा स्थानम्... या विचारास प्राधान्य देत सर्वाच्या गुणांची कदर करणारी! म्हणून गुजरातेत गेले, ते कधी उपे ठरले नाहीत. महर्षी अरबिंद असेत की राजा रवि वर्मा, सर्वाच्या गुणांचे गुजरातने पोषण केले; म्हणून ते गुजरातेत रुजले. या भूमीने दुनियेस चिन्हकार बोंद्रे, टेक्नोक्रॅट डॉ. सॅम पित्रोडा, अर्थशास्त्री डॉ. आथ. जी. पटेल... असे अनेक दिग्गज दिले.

आपल्या नि त्यांच्यातील फरक हा पिंडफरकाचा परिणामही असू शकेल. आपली श्रद्धा गणेशच्चरणी! आपण विद्याप्रेमी! कोऱ्याचा मंडा करण्यात, अंथरूण पाहून पाय पसरण्यात धन्यता मानणारे! जरासंघ नि कालयवनाच्या आक्रमणामुळे होणारा विनाश टाळण्यास 'रणाढे' हा कलंक माथी घेणारा नि जन्मभूमीचा निरोप घेऊन द्वारका वसवणारा श्रीकृष्ण त्यांचे आराध्य! म्हणून त्यांच्या

वर्तनात 'माझे माझे' हा आप्रह प्रतीत होत नसावा, अंथरूण पाहून पाय पसरणे यांना नापसंत! ते पायायोग्य अंथरूण मिळवणार! त्यासाठी जन्मभूमी सोऱ्या स्वतःची 'द्वारका' निर्माण करायला विदेशी जाणार! आपल्या कैक वर्षे आधी! या संदर्भात एक विनोद सांगण्याचा मोह होतो. हिलरी आणि तेनसिंग गौरीशकर सर करून कृतार्थता अनुभवत असताना, अचानक 'चहा घ्या. थकवा पलवा.' हा प्रेमळ आदेश कानी पडला. तेनसिंग दचकला. हसतमुख गुजुबांधव वाफाळणारा चहा घेऊन उभा होता. तेनसिंग गोंधळून म्हणाला, "मी समजलो, की इथे येणारे आम्ही पहिले? तू आमच्या आधी आलास?" ग्राहकाचे मन जपण्याचा वास घेतलेला गुजराती उत्तरला, 'मी गिञ्चिभूमणाची फैशन येत असल्याचे पाहून धंदा घेऊन आलो. आपण झेंडा घेऊन शिखर सर कारयला आलात. ते यश आपलंच!' आपली चूक नाही, ही खात्री असेल तेव्हाही, ग्राहकाचा संतोष हा मुद्रालेख ठरवून नमते घेताना अहंकार आडवा येऊ द्यायचा नाही, हे त्यांचे ब्रादी! ग्राहक तिथे राजाच! मराठी दुकानात ठरतो, तसा यांच्या टप्परीवरही ग्राहक नगण्य जंतू ठरत नाही. या प्रजेस इतिहास व परंपरा यांचा रास्त अभिमान असला, तरी 'आम्हीच महान' हा गोड गैरसमज नाही. महाराष्ट्र आणि बंगालमध्ये तो मोठ्या प्रमाणात दिसतो.

गुजरातेत 'आम्हीच' मधल्या 'च'ला फाटा! म्हणून या राज्यांसारखे ते 'आम्हीच महान' म्हणत इतरांचे कर्तृत्व नाकारत वा तुच्छ लेखत नाहीत. स्वस्तुतीचे पोवाडे गाण्यात शक्तीचा अपव्यय करत नाहीत.

शुगारसप्रिय आराध्यदैवताचे रासनृत्य गुजरातने आत्मसात केले. 'व्यापरे वसते लक्ष्मी' म्हणत ते जगाच्या सर्व कोपन्यांत गेले. नऊ मराठी जमले की दहा मंडळे निघतात, कारण प्रत्येकास अध्यक्ष व्हायचे असते — काहीना एक नव्हे अनेक संस्थांचे अध्यक्षपद हवे असते, ही सत्याचे अधिष्ठान असलेली कोट्यांधीश पु.ल.ची कोटी! आपल्या शेजाप्याचे तसे नाही. जिथे जावे तिथे गुजराती माणसाने, गुजरात निर्माण करावा, हा त्यांचा विचार! त्यास अनुसरून त्यांनी गरबा-रास जगाच्या सर्व कोपन्यांत लोकप्रिय केले. मुखवटा न उतरवण्याचा, सतत ताठा जपण्याचा महाराष्ट्रातही! श्रीकृष्ण आणि दूध-दुधत्याचा अतूट संबंध. निसगाने गुजरातला गोरसाची भेट दिली आहे. देशात पहिला सहकारी दूध प्रकल्प, गुजरातच्या आणंदला सुरु झाला. किंच्येक प्रकल्प मराठी प्रजेच्या सहकार नाकारण्याच्या वृत्तीमुळे गुजरातच्या नतमस्तक ओजव्हाती विसावले. टाटांच्या नॅनो प्रकल्पाची ताजीच घटना!

गुजराती म्हणजे श्रीमंत व्यापारी, कलाक्षेत्रात त्यांना स्थान नाही, हा महाराष्ट्राचा पूर्वग्राह! माहितीचे अधिष्ठान वा ज्ञानपीठ अंवॉर्ड्सचा हिशेब न ठेवणारा! ज्ञानमार्गी नि बुद्धिमाण्यवादी असल्याचे ठेणा पिंवणाऱ्या किंतू मराठी भाषकोना तानसेन (त्रिलोचन मकरंद पंडित) गुजराती असल्याचे ठाऊक असते? दीपक राग गायल्याने त्याला देहदाह झाला. काही केल्या तो शेषेना. तेळ्हा मेघमल्लार आळवून, दोन गुर्जर भगिनीं पाऊस पाढून तानसेनास सचैल स्नान करवले, हे आक्रित घडवणाऱ्या या भगिनी म्हणजे भक्तराज नरसिंह मेहतांच्या नाती! एका घरात दिलेल्या चुलत जावाही! भक्तराजांनीही दुष्काळग्रस्त काळात 'असा' पाऊस पाढून गुजरातला आश्रस्त केल्याची इतिहासात नोंद आहे. गुजराती नागर हे कलाप्रेमी सरस्वतीचे उपासक असतात. पंडित मणिराम, पंडित जसराज, संगीत विदर्शक कल्याणजी-आनंदजी... गुजराती असल्याचा मराठी प्रजेस विसर पडतो.

इतिहासाचा बडेजाव गिरवण्याच्या संदर्भात एकदा कल्याणजी-आनंदजी या दुव्हकलीतील आनंदजीभाई म्हणाले होते, "आमची नजर सदैव पुढे! काय केले, यापेक्षा काय करायचे आहे, त्याला महत्त्व देणारी! तुझे चलना होणा हे ब्रीद आम्हांला केल्या कर्तृत्वाच्या बढाया मारण्यास थवकू देत नाही." कदाचित हल्ली मराठी समाजास भविष्याच्या योजना अमलात आणण्यापेक्षा महान भूतकाळाच्या तुताऱ्या वाजवत इतरांचे यश फालतू ठरवण्यासाठी थबकण्याची नव्हे, तर 'थांबण्याची' खोड जडली आहे.

कदाचित हल्ली मराठी समाजास भविष्याच्या योजना अमलात आणण्यापेक्षा महान भूतकाळाच्या तुताऱ्या वाजवत इतरांचे यश फालतू ठरवण्यासाठी थबकण्याची नव्हे, तर 'थांबण्याची' खोड जडली आहे.

खुमारी

प्रारब्धाचा विचार का करू? मी आव्हान पेलणारा माणूस आहे. तेज उसने घेत नाही, मी स्वतः जब्लून उजेड देणारा दीपक आहे. झाल्याचीत तेजाचा मोह नाही, माझा आत्मदीप मला पुरे आहे. डोळे विष्टल्याने येणारी अंधारी नको, मी अंधाराचे जाळे फेडणारा किरण आहे.

धूक्यात मला रस नाही, मी नखशिखान्त निखालस माणूस आहे, प्रारब्धास भीक घालत नाही, मी आव्हान झेलणारा माणूस आहे. कुंडलीत मी अडकेन कसा, मी कुंडलीसमक्ष द्युक्त नाही. भेदरट घ्याडांच्या सारपिटावर, मी सोंगट्या हलवीत नाही. मी माझा वंशज आणि मीच आहे वारस, प्रारब्धास जो जुमानत नाही

लागतोय ज्याच्या प्रथलांचा कस, दोस्ताहो, लागतोय माझ्या प्रथलांचा कस!

दोस्त जीवनाचे

आम्ही जीवनाचे दोस्त आहोत, आम्ही साक्षात प्रेम आहोत, आम्ही मनःपूत उडणारे नि सागरात डुंबणारे, पहाडावरील सूर्य आहोत, प्रसंगी मध्यरात्री उगवणारे, अभिनिवेशाची आस नाही आणि कुणाची भीडभाड नाही, शहाणे आम्हांला वेडे समजतात, ते खरे नि आम्हीही खोटे नाही

मुक्त जीवनसागर उसळतो आहे, आम्ही डबक्यातले बुडबुडे नाही. आम्हांला मुळी किनाराच नाही, आम्ही दर्याची मङ्गधार आहोत, आम्ही जीवनाचे दोस्त आहोत, अहो, आम्ही साक्षात प्रेम आहोत.

जीवनर्धर्म कर्मयोग्याचा...

टोळ्यांचे मेळाव्यात रूपांतर करणे हे माझे कर्म आणि जीवनर्धर्म आहे, माझी मानसिकता 'आहे' म्हणण्याच्याची आणि 'नाहीस' नकार देणाऱ्याची, आणि पडणारी इमारत सावरायला स्वतःच्या खांद्याचा टेकू लावण्याच्याची, इतरांपाशी असो माधव नि राघव, मला आकर्षण कर्मयोग्याच्या साधनेचे, थकल्या कर्मत मनास-रिश्वण्याच्या वेणूचे नि आव्हान पेलणाऱ्या शिवधनुष्याचे. मी नाही ईश्वर, मी नाही सैतान, मला हवे मानवत्व, तेच माझे ध्येय आहे.

मला नाही स्वर्गाची आस की नरकाचे भय,
जमीन माझी जहागिरी आहे.
मी क्षसतो त्या शूमीवर, मला माणुसकीचे
नंदनवन फुलवायचे आहे.
टोळ्या टब्बाव्यात नि मेठावे भरावेत,
हे माझे स्वप्न नव्हे, ध्येय आहे,
या ध्येयाच्या पूर्तीसाठी मी तनमन झिजवतो आहे,
दोस्तांने, टोळ्यांचे मेलव्यात रुफांतर करणे
हा माझा जीवनधर्म आहे.

मूळ कविता नरेंद्र मोदी यांच्या! ज्यांचे नाव घेताच उभा
महाराष्ट्र माहिती मिळवण्यासाठी तसदी न घेता तावातावाने बोलू
लागतो, त्यांच्या!

दुसऱ्याच्या नजरेतील कुसळ दिसते त्यांना स्वतःच्या
डोळ्यातील मुसळ दिसत नाही, हे हल्ली महाराष्ट्रात वारंवार सिद्ध
होत आहे. विद्येच्या माहेरघरीही लोड शेंडिंग नि खेडोपाडी
अंधारपट! वेळीच राज्यभाषेचे महत्त्व जपलेले नाही. आताचा
मराठीचा कैवार, हे मातृभाषेचे प्रेम की हीन राजकरण, या प्रश्नाचे
उत्तर सुखद नाही. प्रत्येक महिन्यात दंगल! श्रष्टाचारास धरबंध
नाही. संयुक्त महाराष्ट्राच्या सुवर्ण महोत्सवात राज्यावर शकले
होण्याची लटकती तलवार! तरी बुझवा अहंकारास नव्ह लागत
नाही. शेजान्याची प्रगती नाकारून 'गोधराकांड' म्हणत गळा
काढताना, महाराष्ट्रातल्या दंगली, वा गोधराकांड जुने झाले आणि
या दीर्घ काळात तिथे दंगली झाल्या नाहीत, हे दिसत नाही. मराठी
प्रजा आता वाचस्पती नव्हे, तर 'वाचाळवीर' नि शेजारचे राज्य
कर्मवीर, ही आजची स्थिती! शेजान्याच्या झाळजळीत प्रगतीची
असूथा तर मराठी प्रजेस वायफळ बढवडीस उद्युक्त करत नाही
ना, याचा विचार होण्याची गरज निर्माण झाली आहे. कर्तव्यारास
लहान सिद्ध करण्यासाठी अधिक मोठी उडी ध्यावी लागते.
त्यासाठी कंबर कसण्यापेक्षा शेजान्यावर टीका करणे सोपे, म्हणून
टीकेत रस घेतला जातो का? शेजान्याची आपसूक प्रगती झाली,
हा प्रश्न पृष्ठ नये, इतकी आपली संवदेनशीलता हरवली का?
कातडी गेंड्याची झालीय का?

दुगाण्या झाडणे थांबवले, तर जाणवेल, की महाराष्ट्र सतत
बदलत्या चीफ (वा चीप) मिनिस्टरच्या हाती, तर शेजारी सी.एम.
(कॉमन मॅन) ऑफ गुजरातच्या हाती! – प्रजेच्या पानात बोलाची
कढी नि बोलाचा भात वाढून दिशाभूल करणे नव्हे, तर निखळ
काम ज्याचा मूळमंत्र! निंदा-सुतीचे नव्हे, तर कर्मयोगाचे नि
स्वतःस भाणूस म्हणवण्याचे ज्यास महत्त्व! जो मातीचे पाय
नाकारत नाही, त्याच्या छत्रछायेत मोजके कांगावखोर वागळता
सर्वधर्मीय निवांत आहेत. सरदार पटेलनंतरचा लोहपुरुष म्हणत
त्यास ते आदर देतात. त्याच्या संवेदनशील मनाचा हा आविष्कार!
एके काळी महाराष्ट्रात समर्थाच्या शब्दाना कवितेहून आदेश म्हणून

नावाजत. संतांची मांदियाळी जिथे लोकजीवन समृद्ध करत असे,
तिथे अतीताचे भांडवल करणाऱ्या दोजव्या राजकारण्यांची
मांदियाळी स्वश्रीमंती वाढवण्यात दंग आहे. त्यांच्यावर अंकुश
लावण्याची कुवत हरवलेला बहुतांश समाज, श्रष्टाचार हा
शिळेयाच्या गप्पांचा विषय ठरवत ताशेरे झाडण्यात मग!
गुजरातच्या स्वर्णिम पर्वात श्री. अविनाश कपान यांचे सरदार
पटेलच्या चरित्रावर बेतलेले 'भारत भाग्यविधाता' हे गुजराती
नाटक इतमामाने रंगभूमीवर आले. श्री. निशिगंध देशपांडे व दीपक
कन्नल यांनी गुजरातेत जन्मलेल्या मराठी साहित्यिकांचे साहित्य
मागवून ते 'ईप्सित' या दल्वार अंकात संपादित केले. त्याचे
दिमाखदार प्रकाशन स्वर्णिम महोत्सवाचा भाग ठरले. कौशल
इनामदार यांच्या प्रयत्नाने आपल्याकडे सुवर्ण महोत्सव हेतुपूर्ण
झालाही, पण त्या महोत्सवात कोरडी औपचारिकता जाणवली.
इतर भाषकांना न्याय वा संधी देणे सोडा, कोणत्याही वृत्तपत्रात
उत्सव मनापासून साजारा झाल्याची प्रचिनी मिळाली नाही. ज्या
भाषेत विश्वबंधुत्वाच्या विचाराची भलावण झाली, त्या भाषेत इतर
भाषा व भाषकांना विरोध टिपेस पोहोचल्याचे प्रतीत झाले.
शेजान्याच्या प्रगतीत सिंहाचा वाटा असलेल्यास स्वाईन फ्लू
झाला. त्यासाठी जगभर प्रार्थना झाल्या. एका उथळ मराठी
माणसाची 'स्वाईनला फ्लू झाला, तो लवकर मरावा', अशी
प्रतिक्रिया वृत्तपत्रात वाचली. प्रतिक्रिया लिहिली, की 'मॉडरेटरने
पास केली की छापली जाईल' ही सूचना येते. मॉडरेटरला ही
प्रतिक्रिया योथ वाटली? मराठी राजकारण्यांचा श्रष्टाचार स्वाईनला
लाज आणणारा आहे, याचे भान न ठेवता त्याने ती छापली? उज्ज्वल पत्रकारितेच्या परंपरेचा अभिमान बाळाणाऱ्या महाराष्ट्राची
नैतिकता भविष्यात कुठे पोहोचेल, याचा तके जमू नये नि खिन्ता
व्यापावी अशी स्थिती! मराठी पाऊल पडते पुढे, ऐवजी मराठी
पाऊल पडते कुठे, हा दुःखद प्रश्न निर्माण करणारी!

जातिभेद नष्ट केल्याच्या बल्णाना करणारे सरकार गुजरातवर
आक्रम्ताठेपणाने जातिभेदाचा आरोप करत असले, तरी समान
वागणुकीच्या संदर्भात झालेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारांच्या
राज्यांच्या यादीत महाराष्ट्राचे नाव नाही. पहिला आंग्रे, दुसरा
कर्नाटक नि तिसरा गुजरात! महाराष्ट्राचे तिन्ही बाजूचे शेजारी
तोडाची वाक वाया न घालवता सर्वांना समान संधी देणारे. मराठी
उज्ज्वल परंपरा रसातळास जात आहे, याविष्यी ना कुठे खंत की
खेद! आमच्यासारख्या दूसर्स्थ मराठी लोकांच्या काळजात हे
वास्तव कळ उठवते.

राजकारण माझे क्षेत्र नाही. श्रष्ट महाराष्ट्राच्या कसाबकरणीने
देशातून माझी हकालपट्टी केली, त्यापूढे श्रष्टाचाराचे वर्णन
आतिरिजित वाटणे दूर, मला दोन अंगुळे तोकडेच वाटते. विशिष्ट
पक्ष नव्हे, तर सारे पक्ष कमी-जास्त फरकाने श्रष्ट असल्याचे पुरावे
मी अनुभवले. कोणत्याही पक्ष वा व्यक्तीची मी तरफदारी करणे
शक्य नाही. मातीची तीव्र ओढ मला दरवर्षी देशात – महाराष्ट्रात

— पुण्यत नेते. कार्यक्रमांसाठी, गुजराती पुस्तकांच्या कामासाठी मी गुजरातेतही जाते. पण महाराष्ट्रातले सामान्य नागरिकही स्वतः स ज्ञानी समजून पोकळ अहंकार गोंजारत, गुजरातवर बिनबुडाचे ताशेरे झाडण्यात धन्यता मानताना मला दिसतात. कॅनडा-अमेरिकेत मराठी संस्कृती दिसते, तिच्या शांतशानेही हल्ली महाराष्ट्राच्या बालेकिल्ल्यात ती मला दिसत नाही. ठिळक, फुले, आगरकर... यांच्या महाराष्ट्रात, हे बदलायला हवे, असे कुणाला का नाही वाट, हा आक्रोश मनी दाटतो नि उद्धवस्तपण घेरते. गुजरातची प्रगती उगीच झाली का, हा प्रश्न मराठी समाजास पडत नाही, याची मनात खंत असते.

सरे मराठी श्रष्ट वा शेजान्याचे गुण नाकारतात, असे नाही. पण बहुतांश मराठी मनात पूर्वग्रहाचे प्राबल्य आहे. माझे साहित्यगुरु ज्ञानपीठ अँवॉर्ड विजेते स्व. उमाशंकर जोषी यांच्या मनातही ही खंत होती. वारंवार ते मला एक तरी गुजराती पुस्तक मराठीत अनुवादित करायला सांगत. दिव्याने दिवा लागतो, तसे अन्य अनुवादक पुढे येतील आणि गुजराती साहित्याचा मराठी सरस्वती-पूजकांत स्वीकार होईल, हे त्यांचे स्वप्न! ते पूर्ण करण्याचे मी वचन दिले होते. पण त्यांच्या हयातीत ते पूर्ण करण्याचा भाययोग नव्हता. १९९३ साली मे महिन्यात श्री. दिनकर जोषीलिखित ‘प्रकाशनो पडळायो’ या काढबरीचा ‘प्रकाशाची सावली’ अनुवाद प्रकाशित झाला. ‘अंतर्नार्द’च्या पहिल्याच (ऑगस्ट १९९५) अंकात त्याचा विस्तृत परिचय देण्यात आला. त्यावर बेतलेले ‘गांधी विरुद्ध गांधी’ नाटक गाजले. ‘परतुनी ये धनशयाम’ हे माझ्या पसंतीचे पुस्तक! दिनकरभाईच्या साहित्य कारकिर्दीस पत्रास वर्षे पूर्ण झाली, तेव्हा भाषा-भगिनीचा सलाम, म्हणून मी ‘प्रतिनायक’चा भावानुवाद केला. बॉस्टर झीणा (गुजराती नाव) — स्पेलिंगप्रमाणे जिन्नाह होत असूनही गुजराती उच्चारांची टर उडवणारा मराठी समाज विशेषनाम बदलण्याचा पराक्रम करत ज्यांना ‘जीना’ म्हणतो, त्यांच्या जीवनावर बेतलेली ही काढबरी! पुढे अनघा प्रभुदेसाई, सुषमा शाळिग्राम, अंजली नरवणे, गिरीश दाबके वगैरेनी दिनकरभाई आणि इतर गुजराती लेखकांची पुस्तके मराठीत आणली. गुजरात नाट्यप्रेमी! कदरदार गुजरातने कित्येक मराठी नाटके गुजरातीत नेली. गुजराती नाटकास बटबटीत म्हणत नाक मुरडणाऱ्या मराठी प्रजेने आता त्यांचे नेपथ्य अफलातून असते, हे स्वीकारले आहे. काही गुजराती नाटके मराठीत आणली आहेत. माझ्या साहित्यगुरुना अभिप्रेत असलेले भविष्य आता वर्तमान बनले आहे, याचा निःसंशय आनंद!

परिस्थितीवर विजय मिळवण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगून काही आशावादी लोक आशयघन प्रकल्प राबवू लागले आहेत. ‘एकजूट’ प्रकल्पात श्री. सलील कुलकर्णीच्या नेतृत्वाखाली कौशल इनामदार वगैरे रक्ताचे पाणी करत आहेत. म्हणजे सगळीकडे अंधार आहे नि विपरीत परिस्थितीचे टोक हाती येणे अशक्य आहे, असे नाही. आपली परंपरा आहे ‘निश्चयाचं ऐसं बळ, तुका म्हणे

तेचि फळ’, सांगणाऱ्या नि सोने मृत्तिकेसमान मनणाऱ्या तुकोबांची! ‘केल्यानं होत आहे रे, आधी केलेचि पाहिजे’, हा परखड आदेश देणाऱ्या समर्थाची! मातृभाषेवरील नितांत प्रेम, माझ्या इतर भाषांच्या प्रेमावर कुरबोडी करत नाही. कुठल्याही भाषेचे मला वावडे नाही. म्हणून आव्हानात्मक झूंज देताना, मला नेहमी एक शेर आठवतो. ‘कौन कहेता आहे आकाशमे सुराख नहीं होता? तबियतसे एक पत्थर तो उछालो यारो!’ सुराख म्हणजे भोक! सर्वशक्तीनिशी दाढ उडवला तर आकाशास भोक पाडण्याचा प्रयत्न यशस्वी होतो, हा दुर्दम्य आशावाद सादर करणारा शेर! अशा प्रयत्नांचे अनेक फत्तर उसळले तर? गुंड-पुडाच्या टोळ्या होतात नि सज्जन एकांड्या शिलेदारागत काम निपटत राहतात, याची खंत वाटते. ती दूर व्हावी, त्यात प्रत्येक संवेदनशील मराठी माणसाने खारीचा वाटा उचलावा. विकृत स्थिती बदलण्याच्या प्रथनात ‘अंतर्नार्द’च्या या ‘सछंखे शेजारी’ प्रकल्पाचीही मदत व्हावी, ही इच्छा! केवळ गुजरात नव्हे, तर सर्व शेजान्यांच्या गुणांची बेरीज नि मर्यादांची वजाबाकी करण्याचा महाराष्ट्राने वसा घेतला, तर संयुक्त महाराष्ट्राचा हीरक महोत्सव साजरा करण्याची वेळ येईल, तोवर महाराष्ट्र सर्वांथनि महाराष्ट्र होईल — व्हावा. विदेशस्थ मराठी गदार नि देशवासी देशप्रेमी हे समीकरण बिनबुडाचे आहे. म्हणून तर मुंबई-पुण्यातून मराठी शाळा कमी होत असल्या, तरी कॅनडा-अमेरिकेत नव्या मराठी शाळांची निर्मिती होत आहे. सर्व शाळांत प्रमाणभूत एकच अभ्यासक्रम असावा, अशा योजना मन्य होत आहेत.

मी निराशावादी नाही. म्हणून महाराष्ट्राच्या श्रष्टाचाराने विपन्नावस्थेत या देशात ठकलले, तरी परक्या भूमीत पाय रोवून आहे. हाती सौंदर्याचे दर्शन घडवून अहंकार फुलवणारा नव्हे, तर उणिवा दाखवत त्या दूर करण्याचे मार्ग शोधण्यास भरीस घालणारा आरसा असावा, हे बाळकडू मी प्यायले. ‘जे न देखे रवी, ते देखे कवी’च्या पुढे जाऊन मी ‘जे न देखे कवी, ते देखे अनुभवी’, असे म्हणते. ‘सछंखे शेजारी’च्या निर्मिताने केलेली मराठी समाजावरील टीका हे ताशेरे झाडणे नाही, हे भी आवर्जन सांगते. ते आहे आपल्या समाजाची अवनती सहन न होणे! स्वजनाऱ्या प्रगतीचे सुम स्वप्न व्यक्त करणे! देश-विदेशात केलेल्या निरीक्षणाचे नि अनुभवाचे हे फलित! मराठी समाजाच्या ऊर्ध्वीकरणाच्या हेतूने तटस्थपणे शब्दबद्ध केलेले! आशावादी मनात, मराठी प्रजेत संवेदनशीलता शिल्लक आहे, हे गृहीतक आहे. आपली परंपरा महान आहेच, तिला योग्य भविष्याची घडावे. शुभं भवतु!

स्मिता भागवत

53 Townley Cres. Brampton, ON.
L6Z 4S9 Canada

दूरध्वनी : १ २८९ ७५२ ८८८५